

Malo seljačko gazdinstvo

(Od merkantilista do Masholtovljeva plana)

Žarko V. Đorđević

1. STATISTIČKI I EKONOMSKI KRITERIJ

Mada postoji u manjoj ili većoj meri u svim društvenim formacijama, brojno samostalno malo seljačko gazdinstvo se razvilo u epohi kapitalizma, naročito posle mnogih agrarnih reformi sprovedenih u toj epohi. U statistici se ovo gazdinstvo obeležava kvantitativnim merilom, površinom zemlje koju seljačka porodica poseduje. Ovaj statistički kriterijum, međutim, nije sasvim pouzdan, jer, iako neznatno po površini intenzivnom obradom malo gazdinstvo može biti veoma značajno po obimu proizvodnje. Usled toga, kao za porodično gazdinstvo uopšte, tako se i za obeležavanje malog seljačkog gazdinstva u ekonomici pre svega koristi kriterijum radne snage kojom se gazdinstvo obrađuje. Polazeći od ovog stanovišta, malim seljačkim gazdinstvom smatra se svako ono koje porodica obrađuje vlastitom radnom snagom.¹

2. EKONOMSKE ŠKOLE O MALOM SELJAČKOM GAZDINSTVU

Brojnost malih seljačkih gazdinstava i određena uloga koju ona imaju u ekonomskom i socijalnom životu, privukla je pažnju velikog broja ekonomista i agrarnih političara. Najviđeniji predstavnici raznih škola u ekonomskoj nauci (merkantilistička, fiziokratska, liberalna, marksistička), posvetili su svoju pažnju malom seljačkom posedu i prema njemu zauzeli određeni stav. Kako je u ovom pitanju usredsređeno više aspekata, i to ne samo agrarno-tehničkih već i političkih, socijalnih, klasnih i ideoloških, to je polemika koja je vođena oko malog seljačkog poseda bila puna kontraverznih stavova.

U vreme nerazvijene agronomске nauke i niskih proizvodnih snaga — onda kada je vladala »vlastelinsko-kmetovska poljoprivreda«, u feudalizmu, kada je obim proizvodnje bio uslovljen uglavnom ljudskim radom i stajskim đubrivom — merkantilisti su isticali malo poljoprivredno gazdinstvo kao ekonomski najbolje i društveno najkorisnije. Tada, kada je poljoprivreda

¹ Dr Mijo Mirković, *Seljaci u kapitalizmu*, Matica hrvatska, Zagreb, 1952, str. 34.

obrađivana kmetovskom neplaćenom radnom snagom, kao odlučujući kriterijum korisnosti služio je *bruto-prinos* koji gazdinstva osvaruju.

S razvitkom agronomske nauke, poljoprivredne tehnike i formiranjem krupnih kapitalističkih gazdinstava, naporedo sa razvitkom unutrašnjeg tržišta, pogledi na malo seljačko gazdinstvo iz osnova se menjaju. Sve tri kasnije ekonomske škole i njihovi predstavnici, i to najprije fiziokrati, za njima klasično-liberalna i najzad marksistička škola, ističu ekonomske prednosti i društvenu korisnost krupnih poljoprivrednih gazdinstava. Koristeći tekovine agronomske nauke i primenjujući u procesu proizvodnje savremenu poljoprivrednu tehniku, krupno poljoprivredno gazdinstvo — po koncepcijama sve tri spomenute škole — ima manje proizvodne troškove po jedinici proizvoda, veću produktivnost po radnoj jedinici, pa je zato racionalnije i rentabilnije nego malo seljačko gazdinstvo sa neukim proizvođačem i zaostalom proizvodnom tehnikom. Osim toga, krupno poljoprivredno gazdinstvo ima povoljniji položaj i na tržištu, i to kako u pogledu obezbeđenja kredita i nabavke reprodukcionog materijala tako isto i u pogledu plasmana poljoprivrednih proizvoda. Raspoložujući s većim kapitalom i većom količinom proizvoda, veliko gazdinstvo ima povoljnije uslove i u pogledu prodaje poljoprivrednih proizvoda, kao i veće mogućnosti za izvođenje melioracionih radova. Pored ekonomskih prednosti, krupno gazdinstvo je i društveno korisnije, jer zajednici pruža veću količinu poljoprivrednih proizvoda za kojima je postojala povećana potražnja. »Nema ničega što može da uradi mali obrađivač, a da to veliki farmer ne može da uradi bolje.«² »Oduzmite poljoprivredi sva iskustva koja su učinila da ona procveta i dobićete malo gazdinstvo«.³ Dok je u ranijoj poljoprivredi, obrađivanoj primitivnim oruđem i kmetovskom radnom snagom, odlučujući kriterijum korisnosti bio *bruto-prinos*, sada u novim uslovima na novom tipu gazdinstva, zasnovanom na novoj tehničkoj osnovi i obrađivanom najamnom radnom snagom, kao osnovni kriterijum korisnosti postaje princip rentabiliteta. Uspeh gazdinstva se ne procenjuje po *bruto* — već po *neto-prinosu*, tj. vrednosti proizvodnje po odbitku svih proizvodnih troškova.

Nasuprot krupnom i ekonomski racionalnom, kako se isticalo, malo gazdinstvo predstavlja neracionalni i niži oblik poljoprivredne proizvodnje i kao takvo ono je nesposobno da se prilagodi novom vremenu, ne može da koristi savremenu poljoprivrednu tehniku i nove metode u organizaciji poljoprivredne proizvodnje. Sa malim proizvodnim mogućnostima malo gazdinstvo pruža veoma malo društvenoj zajednici. Ali ovo gazdinstvo ne samo da ugrožava zemlju u pogledu obezbeđenja životnim namirnicama, već svojom malom kupovnom snagom koči čitav napredak i razvitak zemlje. Manje rentabilno nego veliko gazdinstvo, malo gazdinstvo, tvrdilo se, ne može da izdrži utakmicu sa velikim te mu zato predstoji neminovna propast. Što se ipak u pojedinim zemljama održava, to je samo zato što se preduzimaju razne zaštitne mere radi njegovog održanja i što porodice ovih gazdinstava svode svoje životne potrebe na veoma nizak nivo.

Životni uslovi porodica malih gazdinstava prikazivani su u veoma tamnim bojama, i to ne samo u 19. veku kada je preokookeanski uvoz poljoprivrednih

² Sef Poljoprivrednog instituta u Oksfordu Orvim, citirano prema *Agrarna politika* dra Mije Mirkovića, str. 156.

³ Artur Yang: citirano prema: *Agrarna politika* dra Mije Mirkovića, str. 156.

proizvoda uneo veliki poremećaj u evropsku poljoprivredu, već i u 20-om veku kada je taj uticaj, raznim zaštitnim merama buržoaskih vlada, bio umanjen. Ukazivalo se da veoma velik broj malih gazdinstava ne omogućava svojim sopstvenicima ni podmirenje najosnovnijih fizičkih potreba, dok drugi, određeni broj ovih gazdinstava, ako i podmiruje osnovne potrebe porodice, to podmirenje je veoma oskudno i pored oskudne hrane, slabe odeće i krova nad glavom ne daje porodici ništa više od toga. Kod malih seljačkih gazdinstava sve je maleno — ne samo površina već i njihov stalni i obrtni kapital, njihov dodatak, tržišni viškovi i njihova kupovna moć. Mala seljačka gazdinstva žive »u borbi za goli život, po strani svakog intenzivno privrednog i opštekulturnog života... Život prolazi pored malog poseda ne unoseći bitnih promena u njegov jednostavni tok«.4 Mali seljački posed u procesu proizvodnje se samo što ne može da koristi savremene poljoprivredne mašine, već nema čim da nabavi ni veštačko đubrivo.

3. BRANIOCI MALOG SELJAČKOG GAZDINSTVA

Mada su sve tri ekonomske škole i njihov najvidniji predstavnici — Kene, Rikardo, Marks, Engels — zauzeli negativan stav prema malom seljačkom gazdinstvu, ipak se među ekonomistima i agrarnim političarima našao znatan broj branilaca malog seljačkog gazdinstva. U odbranu malog seljačkog gazdinstva oni su isticali ne samo određena preimućstva već i druge prednosti koje ova gazdinstva imaju. Iako velik posed primenjuje savremenu poljoprivrednu tehniku, isticali su oni, malo seljačko gazdinstvo bolje iskorišćava zemlju i bolje i pravilnije održava njenu plodnost. Raspoložujući besplatnom radnom snagom, malo seljačko gazdinstvo je, osim toga, sposobnije za radno-intenzivne kulture i održava relativno veći broj stoke nego krupno gazdinstvo. Ako krupno gazdinstvo ostvaruje veću produktivnost po radnoj jedinici, malo seljačko gazdinstvo postiže veći bruto-prinos po jedinici površine. Pored ekonomskih prednosti, branioци malog gazdinstva ističu i njegove druge, isto tako važne prednosti — populacione, vojne, nacionalno-kulturne i druge.

4. ZASTUPLJENOST MALIH GAZDINSTAVA U KAPITALISTIČKIM ZEMLJAMA ZAPADNE EVROPE

U toku 19-og i 20-og veka sitna seljačka gazdinstva, kao i seljačka gazdinstva uopšte, preživljavala su veoma različitu sudbinu. Dok su se u nekim zemljama, ne izdržavši konkurenciju krupnih kapitalističkih gazdinstava i prekomorske poljoprivrede, mala seljačka gazdinstva brojno smanjivala, u drugim evropskim zemljama ova gazdinstva, svodeći svoje potrebe na krajnje nizak nivo — »niko kao seljak ne zna sa koliko se malo može živjeti« — i uz razne zaštitne državne mere, ne samo da su se održala već su se pod uticajem agrarnih reformi, naročito posle prvog svetskog rata, brojno povećala. Pri svemu tome ekonomski položaj malih seljačkih gazdinstava i dalje je ostao veoma nepovoljan, a proces njihovog propadanja nije zaustavljen. Ali, za razliku od procesa propadanja sitnih robnih proizvođača u industriji, proces propadanja sitnih robnih proizvođača u poljoprivredi teče neuporedivo sporijim tempom, tako da je broj malih seljačkih gazdinstava

⁴ Dr Mijo Mirković: *Seljaci u kapitalizmu*, Matica hrvatska, Zagreb, 1052, str. 43.

veoma velik ne samo u kapitalističkim već i dvema zemljama koje izgrađuju socijalizam (Jugoslavija i Poljska).

Tabela 1

Procenat broja gazdinstava sa površinom do 5 i od 5 do 10 ha

Zemlja	Godina	Do 5 ha	5—10 ha	Ukupno do 10 ha
Grčka	1950.	85	11	96
Italija	1961.	76	13	89
Austrija	1960.	45	19	64
Belgija	1959.	48	27	75
Francuska	1955.	35	21	56
Z. Nemačka	1962.	52	20	72
Luksemburg	1962.	20	20	40
Švajcarska	1955.	47	30	77
Holandija	1959.	21	33	54
Danska	1961.	19	28	47
Norveška	1959.	69	21	90
Švedska	1961.	29	32	61
Finska	1959.	35	36	71
Portugalija	1960.	88	7	95
Španija	1962.	65	14	79

Izvor: *Low Incomes in Agriculture*, Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris, 1964.

Izuzev Luksemburga i Danske kod kojih broj malih gazdinstava, tj. onih sa površinom do 10 ha, učestvuje do 50% u ukupnom broju gazdinstava, kod svih ostalih evropskih kapitalističkih zemalja, učešće malih gazdinstava u ukupnom broju gazdinstava iznosi preko 50%, preciznije rečeno, počev od 54% pa do 96%.

Tabela 2

Zemlje u kojima preovladuje broj gazdinstava sa površinom do 5 ha

Zemlja	Godina	% gazdinstava sa površinom do 5 ha
Grčka	1950.	85
Italija	1961.	76
Portugalija	1960.	88

U pogledu posedovne strukture evropskih zemalja veoma je karakteristično da u tri mediteranske zemlje, Grčkoj — koja raspolaže sa malom oraničnom površinom, Italiji i Portugaliji, dominiraju gazdinstva sa površinom do 5 ha. U Grčkoj i Portugaliji ova gazdinstva sačinjavaju više od 4/5, a u Italiji preko 3/4 ukupnog broja gazdinstava. I u ostalim evropskim kapitalističkim zemljama, gazdinstva sa površinom do 5 ha — izuzev Danske, Holandije i Luksemburga — učestvuju sa veoma velikim udelom. Taj udeo kreće se počev od preko 1/4 u Švedskoj i Finskoj, pa sve do blizu (i preko) 1/2 od ukupnog broja gazdinstava u Austriji, Belgiji, Švajcarskoj, Z. Njemačkoj, Španiji i Norveškoj.

Tabela 3

Zemlje sa znatnijim brojem gazdinstava sa površinom od 5—10 ha

Zemlja	Godina	% gazdinstava sa površinom od 5—10 ha
Švedska	1961.	32
Finska	1959.	36
Holandija	1959.	33

Zastupljenost gazdinstava sa površinom od 5—10 ha u zapadnoevropskim kapitalističkim zemljama znatno je manja nego zastupljenost gazdinstava do 5 ha. Od 17 evropskih kapitalističkih zemalja samo tri severne zemlje — Holandija, Švedska, Finska, imaju znatniji broj gazdinstava sa površinom 5—10 ha. Učešće ovih gazdinstava u ukupnom broju gazdinstava tih zemalja iznosi oko 1/3. Kod svih ostalih zemalja to učešće je manje, a kod nekih se spušta i ispod 10 i 20%.

5. PROMENA U POLJOPRIVREDI ZAPADNOEVROPSKIH ZEMALJA

Pod uticajem intenzivnog procesa mehanizacije i hemizacije u evropskoj poljoprivredi za posljednje dve decenije nastao je čitav prevrat. Od 1950. pa do 1964. godine broj traktora u zapadno-evropskim zemljama se više nego učeterostručio — od 862.000 porastao je na blizu 4.000.000.⁵ U periodu 1945—1946. pa do 1963—1964. godine potrošnja mineralnih đubriva, tog značajnog činioca povećanja proizvodnje, takođe je skoro četvorostruko porasla — od 3,2 miliona tona u 1945/46. na nepunih 12 miliona tona u 1963/64.⁶ Elektrifikacija gazdinstava je takođe veoma intenzivna i u stalnom porastu. Povećana ulaganja kapitala u poljoprivredu izmenila su tradicionalno nizak organski i tehnički sastav kapitala u poljoprivredi. U periodu od 8—10 godina uloženi kapital u mašine i oruđa se na jednog zaposlenog u poljoprivredi Danske i Švajcarske povećao skoro dva puta, u Norveškoj i Finskoj više od dva puta, a u Z. Nemačkoj više od tri puta. Po snabdevenosti raznim oruđima i mašinama poljoprivreda se u ovim zemljama sasvim približila industriji. U 1958. godini osnovni kapital po jedinici radne snage u raznim granama industrije Francuske iznosio je 20—80 hiljada novih franaka. Približno toliki iznos po jedinici radne snage — 30—60 hiljada novih franaka — imala su i velika kapitalistička gazdinstva.⁷

Povećanje organskog sastava kapitala u zapadnoevropskoj poljoprivredi sasvim logično znači smanjenje promenljivog kapitala. U zemljama zapadnoevropskog tržišta u periodu od 1950—1963. godine radna je snaga u poljoprivredi skoro prepolovljena — od 3.708.000 spala je na 1.908.000 lica.⁸ Uporedo sa povećanjem procesa mehanizacije i hemizacije povećavao se i obim proizvodnje, a sa smanjenjem najamne radne snage povećavana je i produktivnost rada. U zapadnoevropskim zemljama »poljoprivreda je prešla od manu-fakturnog na mašinski stadij proizvodnje, na industrijalizaciju poljoprivrednog rada.«⁹

⁵ Todor Todorovič: *Izmenjenja v ikonomičeskata struktura na selskoto stopanstvo v zapadnoevro-pejskite strani*, Sofija, 1968, str. 14.

⁶ Ibidem, str. 23.

⁷ Ibidem, str. 34. i 38.

⁸ Ibidem, str. 65.

⁹ Ibidem, str. 13.

U strukturi poljoprivredne proizvodnje takođe je nastala značajna promena. Tendencija povećanja stočarske proizvodnje, koja se pojavila još krajem 19-og veka, došla je do snažnog izražaja u poslednjim decenijama, naročito u zemljama severne Evrope. Udeo stočne proizvodnje u ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji u razdoblju 1960—1962. godine u Danskoj, Finskoj i Irskoj iznosio je preko 80%. Uopšte uzevši, u zapadnoevropskim zemljama stočarstvo je postalo vodeća grana poljoprivrede.¹⁰

Velike promene u evropskoj poljoprivredi, koje predstavljaju čitavu revoluciju u poljoprivrednoj proizvodnji, najvećim su delom nastale na krupnim kapitalističkim gazdinstvima. Kao karakteristična pojava u evropskoj poljoprivredi javljaju se »makro-preduzeća industrijskog tipa«, »farme-fabrike« sa visokim stepenom mehanizacije i hemizacije. Primena moderne tehnologije u ovim »agro-biznisima« povećala je preimućstvo krupnih gazdinstava, a individualna vrednost proizvoda ovih preduzeća postepeno postaje regulativna na tržištu poljoprivrednih proizvoda.

6. PROCES RAZARANJA MALIH SELJAČKIH GAZDINSTAVA

Velike promene koje su zahvatile zapadnoevropsku poljoprivredu nisu mimoišle ni malo seljačko gazdinstvo. Putem zadrugarstva s jedne i vertikalne organizacije (ugovori o proizvodnji između seljaka i kapitalističkih kompanija), s druge strane, u mala su seljačka gazdinstva u određenoj meri ušle nove proizvodne snage i savremena tehnologija. Više operacija iz osnovne obrade i ubiranja plodova je mehanizovano, a isto tako i proces hemizacije široko se rasprostranio. Primena mehanizacije, povećano korišćenje veštačkog đubriva, stalna zaštita bilja i stoke pozitivno su uticali kako na obim poljoprivredne proizvodnje i produktivnost rada tako i na dohodak i životni standard porodica malih gazdinstava. Ali uprkos tome »beg sa zemlje« i proces razaranja malih gazdinstava nije zaustavljen. Naprotiv, u svim zemljama zapadne Evrope taj je proces vrlo intenzivan. Kroz jednu deceniju u šest zemalja zapadne Evrope gazdinstva sa površinom do 5 ha brojno su se smanjila, sa 19% do 40%. Intenzitet smanjenja gazdinstava sa površinom 5—10 ha, kako se iz gornje tabele vidi, nešto je slabiji, ali su i ona u znatnom procentu brojno smanjena.

Tabela 4

Procenat smanjenja gazdinstava sa površinom od 5 i 5—10 ha

Zemlja	Period	% smanjenja gazdinstava sa površinom	
		5—10 ha	do 5 ha
Austrija	1951—1960.	—13	—6
Z. Nemačka	1949—1962.	—29	—20
Belgija	1950—1959.	—35	—10
Švajcarska	1951—1961.	—30	—16
Danska	1946—1961.	—19	—2
Švedska	1951—1961.	—30	—16
Holandija	1950—1959.	—40	—16
V. Britanija	1950—1960.	—11	—11

Izvor: *Low Incomes in Agriculture*, Organization for Economic Cooperation and Development, Paris, 1964.

¹⁰ Ibidem, str. 77.

Uporedo sa procesom propadanja malih seljačkih gazdinstava u svim »makro-preduzećima industrijskog tipa«. S obzirom na veliki broj staračkih gazdinstava, s razlogom se očekuje da će proces koncentracije zemlje teći nešto intenzivnijim tempom. S tim u vezi, i pored visokog organskog sastava kapitala, predviđa se da će nastupiti tendencija povećanja najamne radne snage u poljoprivredi.

7. SUDBINA MALIH SELJAČKIH GAZDINSTAVA PO MASHOLTOVLJEVU PLANU

Iako proces propadanja malih poljoprivrednih gazdinstava brzo teče, njihov je broj, kako je to na prednjim stranicama izneto, u zapadnoevropskim zemljama još uvek vrlo velik. S malim proizvodnim snagama, s relativno malim dohotkom i slabom kupovnom snagom, te ekonomskom i kulturnom zaostalošću uopšte, mala seljačka gazdinstva u svim zemljama predstavljaju znatan socijalni i ekonomski problem. Mere koje se preduzimaju na Zapadu za poboljšanje njihovog položaja — pre svega povoljne cene i smanjenje dispariteta u dohotku između poljoprivrede i drugih privrednih grana, poboljšanje posedovne strukture i mere koje olakšavaju prelaz poljoprivrednom stanovništvu u druge privredne grane — nameću znatne terete zajednici, ali »ne doprinose osetno poboljšanju sudbine poljoprivrednika« i ne mogu da reše osnovne teškoće poljoprivrede. Takvo stanje je uticalo na pojavu Masholtovljeva plana, prema kojem zemlja treba da se oslobodi sitnih i srednjih seljačkih gazdinstava. U ovom se planu ističe da moderna tehnika omogućava jednom čoveku obradu velike površine zemlje, najmanje 30 — 40 ha, što znači da je na čitavim 4/5 gazdinstava zapadne Evrope radna snaga neracionalno iskorišćavana. Spomenutim planom razvitka poljoprivrede u zemljama Zajedničkog tržišta predlaže se potpuno napuštanje seljačkih porodičnih gazdinstava, a mesto njih organizovanje krupnih poljoprivrednih proizvodnih jedinica na industrijskoj i komercijalnoj osnovi. Migracije poljoprivrednog stanovništva — po ovom planu — trebale bi imati veći tempo nego što su ga do sada imale, tako da se za desetak godina aktivno stanovništvo u poljoprivredi prepolovi — od 15,7% na 8%.¹¹

Kod raznih seljačkih organizacija, a isto tako i u političkim krugovima, Mashotovljev plan u pogledu napuštanja porodičnih gazdinstava naišao je na odlučan otpor. Ovi krugovi smatraju da predlozi koje plan daje »nisu ekonomski zasnovani ni politički ostvarljivi«. S obzirom na otpor tom planu, kao i na činjenicu da proces koncentracije zemlje u zapadnoj Evropi teče dosta sporim tempom, svi su izgledi da će se porodična gazdinstva, usprkos isticanoj neracionalnosti, u poljoprivredi zapadne Evrope zadržati još dugi vremenski period.

¹¹ *Sprudovi seljačke Evrope*, Ekonomska politika, 1969. g., br. 838.

Summary

THE PEASANT SMALLHOLDING

Representatives of different economic schools have not always held equal views regarding the peasant smallholding. At the time when productive forces were still undeveloped, when human labour and stable manure were the main factors of production, and when the importance of production was assessed on the basis of gross yields, the mercantilists regarded the peasant smallholding as the best and socially the most useful agricultural unit. With the development of agricultural science and new farm techniques, the physiocratic, liberal and Marxist schools of thought began to emphasize the economic and social advantages of large holdings. The lively controversy on the respective advantages of large holdings and peasant smallholdings which ensued in the West at the time still continues.

During the past two centuries peasant smallholdings, like other peasant holdings, have had a varied fate. Unable to compete with large holdings and overseas agriculture, smallholdings began rapidly to disappear in certain countries while, under the influence of agrarian reforms especially after the First World War, numerically increasing in others. However, their economic position has not improved: they hardly manage to survive and are mostly bypassed by economic and cultural developments. Despite certain favourable changes which have reached the peasant smallholdings, they are being abandoned by an increasing number of owners. The number of smallholdings has considerably been reduced in six West European countries over the past ten years.

Owing to their negligible productive force, their low income and low purchasing power, peasant smallholdings are a great socio-economic problem in every country. The measures undertaken in the West in order to improve their position have only had a palliative effect and have led to the emergence of Mashotov's plan for the countries of the West European market. This plan proposes the dissolution of small and medium holdings and their replacement by large agricultural units based on industrial and commercial principles. This ambitious plan has met with determined resistance both from the peasantry and from political circles. Thus it would be realistic to assume that despite their unprofitability, small peasant holdings are likely to survive in West European countries for some time to come.

Резюме

МЕЛКОЕ КРЕСТЬЯНСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

У представителей разных экономических школ разные взгляды на мелкое крестьянское хозяйство. Во время неразвитых производительных сил, когда человеческий труд и удобрение являлись основными факторами производства и когда значимость производства оценивалась на основании брутто-дохода, меркантилисты смотрели на мелкое крестьянское хозяйство как на наилучшее и общественно самое полезное. С развитием агрономической науки и новой сельскохозяйственной техники, физиократическая, либеральная и марксистская школа выделяют и подчеркивают экономическое и общественное преимущество крупных хозяйств. Жарко разгорелась полемика по вопросу преимущества крупных или крестьянских хозяйств на Западе и до нынешних дней не окончилась.

В течение двух последних веков мелкие крестьянские хозяйства, а также и остальные крестьянские хозяйства, очутились в разных положениях. Не выдержав соревнования с крупными и заморскими крестьянскими хозяйствами, большое число мелких хозяйств в некоторых странах исчезло, тогда как в других странах, под влиянием аграрной реформы, особенно после Первой мировой войны, их численность значительно увеличилась. Но зато их экономическое положение не улучшилось. Они едва поддерживаются и в стороне от интенсивной сельскохозяйственной и культурной жизни. Вопреки некоторым положительным переменам случившимся в этих мелких хозяйствах все большее число лиц их покидает. За десять лет число мелких хозяйств в шести странах западной Европы очень понизилось.

Мелкие хозяйства по своей незначительной производительной силе, низкому доходу и незначительной покупательной силе во всех странах являются общественно-экономической проблемой. Мероприятия предприняты на Западе для улучшения их положение только паллиативны. Вследствие всего этого в странах западно-европейского рынка появился план Маскота по которому страну необходимо освободить от мелких и средних хозяйств и вместо них формировать крупные сельско-хозяйственные единицы на промышленной и коммерческой основах. Этой честолюбивой программе оказали большое сопротивление как крестьянские так и политические круги, поэтому реально полагать что, вопреки своей иррациональности, мелкие семейные крестьянские хозяйства в течение продолжительного периода смогут удержаться в странах западной Европы.